

ЦЕРКВА В УКРАЇНІ У XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ

В.І. Ізюмов, Л.В. Ізюмова

АНОТАЦІЯ

Досліджуються процеси внутрішнього життя і зовнішні чинники кардинальних змін у становищі української православної та уніатської церков у XVII – XVIII століттях. Аналізуються факти боротьби між християнськими конфесіями, русифікації і втрати автокефалії українською православною церквою та ліквідації уніатської церкви у межах Російської імперії. Констатуються і оцінюються найважливіші досягнення і наслідки драматичної історії української церкви.

Ключові слова: церква, конфесія, автокефалія, митрополит, патріархат, православ'я, уніатство.

Церква або конфесія є релігійною організацією суспільства і відіграє в ньому завжди беззаперечну роль духовного лідера і наставника. У скрутні історичні часи вона являє собою об'єднуючий та надихаючий центр мобілізації здорових сил народу для боротьби за мету, яку вважає сакральною. Однак природний консерватизм догматів і структури церкви, її клерикальної верхівки на певних історичних етапах приводить до інволюційних наслідків, далеких від реальних прагнень трудящих мас і вимог прогресу.

Така амбівалентність природи церкви є детермінованою і вимагає від дослідника сумлінного, поглибленого вивчення усієї сукупності обставин кардинальних рішень та кроків духовного керівника, користуючись науковим принципом історизму.

Цей підхід дослідження блискуче продемонстрували авторитетні науковці – історики церкви, що дали не тільки безцінні твори з її історії, але й філософське тлумачення церковної політики та її практичної діяльності.

Саме такі принципи наукової розробки покладені в основу концепції, яку запропонував Михайло Грушевський у фундаментальній «Історії України-Русі». У VII-X томах видатний історик і політик глибоко проаналізував русії активності християнської церкви в Україні у кінці XVI – на початку XVII століть, аргументовано висвітлив глибинні механізми суперечливої діяльності православної української церкви у XVII ст., яка привела до підпорядкування її московському патріархатові, деградації католицької конфесії та роль уніатів у історичних змаганнях періоду національної революції [1].

Талановиті учні українського корифея Дмитро Дорошенко та Наталія Полонська-Василенко у своїх загальних працях та спеціальних статтях відкрили багато невідомих сторінок з утаємничених фактів історії уніатської і католицької церков XVII – XVIII століть [2].

Особливий внесок належить Іванові Огієнку. Історик церкви і теософ – він намалював значне полотно: «Українська церква. У 2-х томах», де знаходимо не тільки безліч яскравих фактів багатостороннього життя церкви, а й анатомію її рухів, причини, хід, наслідки та відлуння в історії українського народу [3].

Помітний слід в історіографії католицької і православної церкви України залишили Микола Чубатий, Петро Цимбалістий, Іван Власовський, Василь Іванишин [4].

Цікавий фактичний матеріал та оригінальні думки у праці класика російської клерикальної історіографії Миколи Нікольського та в історичному збірнику за редактуванням А. Клібанова «Русское православие. Вехи истории» [5].

Справжньої історіографічною подією цієї теми стало видання у 1994 році в Києві спільної праці Василя Ульяновського, Олексія Крижанівського та Степана Плохія «Історія церкви та релігійної думки в Україні» у 3-х книгах. Цей узагальнюючий твір є комплексною розробкою, яка дає синтетичний огляд історіографії теми, її джерел, методології та послідовно висвітлює суперечливу історію українських конфесій на протязі віків. Органічний аналіз релігійної думки сприяє розумінню складного процесу теософічного пізнання дійсності українським суспільством [6].

Отже, вивчення історіографії теми дозволяє виділити в історії української церкви періоди, коли вона зазнавала суттєвих змін, які мали революційний характер. Саме такий переворот відбувся у XVII столітті і знайшов своє завершення у столітті XVIII. Після української національної революції середини XVII ст. Україна була поділена між І Річчю Посполитою, Російським царством і Туреччиною і це трагічне розділення суспільства привело і до розділення церкви, її занепаду і безумовному підпорядкуванню на Лівобережжі та Правобережжі України московському патріархові та російському цареві. Наслідки цієї історичної трагедії відчуються і сьогодні у протистоянні православних конфесій московського і київського патріархів та автокефалістів. Корені цих конфліктів лежать у розвитку українського суспільства і церкви XVII – XVIII століть і вивчення уроків історії тих подій повинно допомогти знайденню умов толерантності, порозуміння та об'єднання.

Після Люблінської унії і створення І Речі Посполитої у 1569 році значно посилилась експансія польської шляхти на українських землях. Економічну і соціальну експлуатацію України підсилювала політика полонізації і окатоличення. Це викликало могутній опір українського народу у формах від мирної діяльності церковних братств

до масових і кривавих козацько-селянських повстань 1591-1596 років. Щоб протидіяти національно-визвольному руху українців польська королівська влада і римська церква підготували і проголосили з'єднання православної церкви з католицькою в унію на Брестському церковному соборі в 1596 році. Так виникла українська уніатська, або греко-католицька церква, яка підлягала Ватиканові, визнавала католицькі догмати, але зберігала українську мову літургії, свої обряди і канонічні особливості. Більшість українців, однак, її не визнавала, і почалася тривала релігійна боротьба, яка послаблювала духовні сили і єдність українського народу.

Православна церква у кінці XVI – на початку XVII століття опинилася у катастрофічному стані: всі маєтності, монастирі, храми повинні були відійти до уніатів, вірними їй залишилися тільки два ієрархи: Гедеон Балабан – львівський єпископ та Михайло Копистенський – єпископ перемиський, але після їх смерті відповідно у 1607 і 1610 роках загроза існуванню православної церкви взагалі стала реальністю. Однак масовий опір населення, які зі зброєю в руках захищало святині, «рокоші» православної знаті, активізація братств, а також неочікувана підтримка з боку дисидентів-протестантів примусили короля Сигізмунда III Вазу піти на поступки: у 1605 році православним було повернено Києво-Печерський монастир, який очолив архімандрит Єлісей Плетенецький, а у 1607-1609 роках сейм своєю конституцією дозволив православні маєтності і богослужіння за давніми обрядами. З 1610 року у міжконфесійну боротьбу активно втручається козацтво. Воно захищає від уніатів Софійський собор, Києво-Печерський монастир, священників, ченців, прочан. У 1615 році під опікою козацтва в Києві виникло Богоявленське братство, до якого у 1616 році з усім військом Запорозьким вступив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. У 1620 році до Києва прибув патріарх Єрусалимський Феофан, який за санкцією константинопольського патріарха Тимофія відновив православну ієрархію. Були хієротоновані (висвячені) митрополит Київський і Галицький Іов Борецький, а також 5 православних єпископів: Мелетій Смотрицький – архієпископом Полоцьким і Вітебським, Ісайя Копинський – єпископом Перемиським, Йосиф Курцевич – Володимирським, Ісаак Борискевич – Луцьким та Паїсій Іполитович – єпископом Холмським.

Ця подія значно піднесла авторитет козацтва, а також престиж Києва, як православної церковної столиці, однак польська влада, не дивлячись на видатні заслуги козацтва і особисто Сагайдачного у Хотинській війні 1621 року, не поспішала визнавати легальною цю акцію. Тому, як і раніше, зазнаючи утисків, православні звертали погляди у бік Москви. Уперше, у 1622 році до патріарха Філарета (Федора Романова) звернувся єпископ Ісайя Копинський з проханням прийняти його з 150 ченцями «під високу руку» у Московію. А в 1624 р. митрополит Іов Борецький поскаржився царю Михайлу Федоровичу, що православних «от престола, от мест... изгнаша» і низько просив захисту [7]. Володимирський єпископ Й. Курцевич у 1625 році переїхав до Москви і став єпископом Суздальським, а за ним потягнулись ченці, послушники, прочани [8].

Після смерті короля Сигізмунда III – ревного католика-єзуїта у 1632 році становище православної церкви дещо поліпшується. Новий король Владислав IV (1632-1648) був толерантним до православ'я і знову розпочав спроби примирити уніатів з православними. Спеціальна королівська комісія у 1633 році розробила проект «Пунктів заспокоєння», які були сприятливі православним, але викликали рішучий спротив уніатського митрополита Рутського, примаса Польщі Яна Венжика і папи Римського Урбана VIII. Проти була і рада теологів Польщі, яку скликав король. Однак Владислав IV наполіг і примусив заради миру та злагоди легалізувати у 1634 році обраних у 1620 році ієрархів і обрати нових. Серед них: Петра Могилу – митрополитом київським, а

також луцького та мстиславського єпископів. З цього часу починається славетна могилянська доба.

Петро Могила (митрополит з 1634 до 1647 року) народився у родині молдавського господаря Симеона Могили і посвоячений з великими магнатськими родами Потоцьких, Вишневецьких, Корецьких. Він отримав блискучу освіту в Україні, Польщі і західноєвропейських університетах. З 1627 року був архімандритом Києво-Печерського монастиря. У 1629 році Петро Могила склав «Літургіяріон» (Службник) нової редакції, який став найдосконалішим і обов'язковим для всіх служб і священників православних. Це був перший видатний твір мислителя і проповідника України. Трохи пізніше було опубліковано «Православне сповідання віри» (Катехізис) – теоретичну працю, створену разом з Ісаєм Козловським, яка у 1643 році була як канонічна (взірцева) затверджена всіма чотирма православними патріархіями: константинопольською, єрусалимською, московською та софійською і залишалася єдиним підручником до ХІХ століття.

Ще один теологічний шедевр П. Могили «Требник» (Службник для приватної літургії) базувався на українських звичаях (молебні, водосвяття і інше), які походили з первісних аутентичних коренів, тобто відносилися до часів єдиної християнської церкви (до 1054 р.), що, до речі, використовувалося московськими опонентами Могили для звинувачень його у окатоличенні української православної церкви.

Великою історичною справою митрополита-патріота було піднесення української освіти. У 1632 – 1634 роках П. Могила спромігся перетворити Київську братську школу у колегію західноєвропейського рівня, в якій працювали кращі православні теологи світу. Недарма Київ стали називати «Могилянські Афіни». Петро Могила ініціював і керував перебудовою численних храмів і монастирів: Києво-Печерської Лаври, Храму святої Софії, Спаса на Берестові, почав розкопки Десятинної церкви.

Одночасно, за думкою М. Грушевського, П. Могила прагнув встановити у православній церкві самодержавну владу [9]. Він розпочав вперту боротьбу зі ставропігіями церковних братств (тобто негідності їх місцевим ієрархам, а лише напряду патріархові константинопольському). Запровадив цензуру церковних видань, канонізував усіх 118 печерських угодників, мощі яких спочивали у ближніх та дальніх печерах. Як зазначав Іван Власовський «у ХVІІ столітті церковне життя, навіть чернече, не відмежовувалося від світу, не залишалося в аскетизмі: в ньому сполучалися в гармонійне ціле християнська віра та національні ідеали» [10].

Кінець ХVІ – І половина ХVІІ століття характеризувалися також піднесенням чернечого життя. Братства і окремі особи заснували в Україні 55 монастирів, серед них: Почаївський, Успенський, Межигірський, Мгарський, Густинський та інші [11].

У середині ХVІІ століття на українських землях спалахнула перша національна революція, яка мала буржуазний характер, однак головним гаслом її була боротьба за віру православну. В період Хмельниччини усі вимоги до короля і сейму, трактати і універсали містили пункти оборони віри.

В Гетьманській державі православна церква зайняла чільне місце. Універсали Богдана Хмельницького значно розширили власність монастирів на землю і селян, пільги на торгівлю, промисли, шинки, звільнили усю господарсько-торгівельну діяльність від податків [12]. Митрополит Сильвестр Косів у 1654 році пояснював боярину В. Бутурліну, що «він живе з духовними людьми сам по собі, ні під чиєю владою». І Москва за Б. Хмельницького не вживала заходів до підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. «Березневі статті» 1654 року взагалі не згадували про церкву. Патріарх Нікон – ініціатор церковних реформ – «ніконової порухи» 1653-1666 років – не втручався в українські церковні справи. Самі українці вибрали і нового митрополита Діонісія Балабана (1657-1663). Однак громадянська війна і Руїна захопила і українську церкву. У 1659 році за інспірацією Москви на

Лівобережжі з'явився ще один митрополит – Лазарь Баранович. Гадяцький (1658 р.) і Чуднівський (1660 р.) трактати з Річчю Посполитлю передбачали знищення унії і пріоритет православної церкви у «Руському князівстві», але це залишалося деклараціями, а українська автокефалія – мріями. Підлеглість української православної церкви в Гетьманщині почалася з фальшивки, яку московські агенти дали на підпис гетьманові Юрію Хмельницькому у 1659 році. У «Переяславських статтях» несподівано з'явився такий пункт: а митрополиту Киевскому, так и иным духовным Малыя России быть под благословением святейшего патриарха Московского» (стаття 8). Слабохарактерність і необізнаність Юрія Хмельницького, а також відсутність представників українського духовництва під час переговорів і прийняття цього документу породили прецедент, і таким чином була зафіксована підпорядкованість української церкви Москві. У подальшому ця стаття автоматично потрапляла у статті 1665, 1669, 1672 та 1674 років як звична і необхідна. Московський уряд все більше втручався у справи Київської митрополії. Так, у «Московських статтях» 1665 року було зазначено, що київський митрополит мав призначатися з Москви і мусив підлягати московському патріархові. Правда, ситуація тимчасово змінилася в 1668 році, коли гетьман Петро Дорошенко об'єднав Право- і Лівобережну Україну. Київським митрополитом став його найближчий друг і порадник Йосип Нелюбович-Тукальський [13]. «Місцєблєуститель» митрополії лівобережної Методій Филимонович був заточений до монастиря, а потім вивезений до Москви. Російський уряд неодноразово намагався підкупити або залякати Тукальського, але ж марно. У 1675 році він помер, наступного року капітулював П. Дорошенко. Національно-визвольна революція 1648-1676 років закінчилася поразкою. Україна була розділена на три частини. Гетьманщина – міцно прив'язана до Російського царства.

У 1676 році «місцєблєустителем» київської митрополії знову було призначено угодівця Лазаря Барановича, який у 1683 році дав згоду на обрання архімандритом Києво-Печерської Лаври креатури Москви без затвердження його константинопольським патріархом. Це відбулося уперше за 600 років існування монастиря і означало виведення Лаври з-під влади константинопольського патріархату і підпорядкування його московській патріархії.

8 липня 1685 року Елекційний з'їзд у Києві обрав митрополитом єпископа Луцького Гедеона (князя Святополка – Четвертинського, який одразу заявив про згоду бути рукоположеним у Москві) [14]. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де патріарх Йоаким, людина дуже властолюбна і великий ворог українців, урочисто висвятив Гедеона на митрополита. Однак ця самочинна акція викликала обурення константинопольського і єрусалимського патріархів, і лише надзвичайний тиск турецької влади, підкупленої Москвою, примусив усіх вселенських патріархів згодитися «добровільно» на відлучення української церкви від Константинополя й на підпорядкування її московському патріархатові [15]. Українське духовенство було дуже обурене, але мусило підкоритися волі гетьмана і царату [16]. Неканонічність цієї акції була підтверджена собором східних патріархів у Томосі у 1924 році.

Київська митрополія грамотами царів і патріарха зберігала досить широку автономію у володінні маєтностями, управлінні, суді, освіті, друкуванні тощо. Однак невдоволених переходом під владу московського патріархату залишалося дуже багато. Насамперед, Лазарь Баранович та його однодумці – священники, численні прочани. Протягом наступних 25 років (до 1710 р.) з шести єпархій (Київської, Чернігівської, Луцької, Львівської, Перемиської та Мстиславсько-Могилівської) від Київської митрополії відпали чотири: Львівська, Луцька, Перемиська і Мстиславсько-Могилівська єпархії. Натомість була створена Переяславська єпархія у 1700 році.

На початку XVIII століття обмеження прав Київського митрополита посилювалися: так, без його згоди було призначено єпископа Переяславського (до того ж, росіянина

Йоакима Струкова); було надано право ставропігії (1727 р.) Києво-Печерській Лаврі, що виводила її з під влади митрополита; з 1708 року, після переходу гетьмана І. Мазепи до шведів, митрополити і священики повинні були у всіх храмах виголошувати йому анафему тощо. А коли у справі царевича Олексія Петровича запідозрили митрополита Йоасафа Кроковського, то його заарештували у 1718 р. і по дорозі до Санкт-Петербургу він помер, можливо, був убитий. Після цього митрополита не обирали чотири роки [17]. У 1721 році було скасовано московську патріархію і запроваджено колегіальний Святейший Синод, який став бюрократичним клерикальним механізмом абсолютистської держави. Цікаво, що президентом Синоду було призначено українця Стефана Яворського, а віце-президентами – українців Феодосія Яновського і Феофана Прокоповича, а з одинадцяти членів Синоду – п'ятеро були українці [18].

У 1722 році цар Петро I призначив «місцєблюстителем» Київської митрополії Варлаама Вонятовича, але у сані архієпископа, а не митрополита, що було демонстративним жестом зневаги. У 1730 році його заарештували і відправили у заслання до Кирило-Білозерського монастиря на Півночі Росії. Правління кожного наступного митрополита: Рафаїла Заборовського (1731-1747), Тимофія Щербицького (1748-1757), Арсенія Могилянського (1758-1770), Гавріїла Кременецького (1770-1783), Самуїла Миславського (1783-1796) позначалося повільним і неухильним обмеженням їх прав та компетенцій. Обмеження торкалися навіть формального титулування митрополитів. Уперше у 1686 році Гедеона названо «митрополитом Київським, Галицьким і Маля Русі», але без споконвічного «... і всієї Русі». А з 1770 року митрополити іменувались лише «Київські і Галицькі». Тепер Синод вже сам призначав архімандритів і ігуменів в українські монастирі. Отож, за 1685-1783 роки від фактичної автокефалії української церкви не залишилося і сліду. Вона стала цілком органічною частиною самодержавної царської Росії. На чолі церкви з 1721 року опинився цар, а пізніше – і цариці – німкені Катерина I та Катерина II Велика.

На Правобережжі у XVII столітті за часів Руїни православна церква переживала найскрутніші часи: розкол (два митрополити), ворожнеча, міжусобиці, криваві утиски з боку католиків та уніатів, спустошення, деградація. У Польщі ненавиділи православних «схизматиків», винних у роздмухуванні Хмельниччини і «потопі». Хоча за Андрусівським перемир'ям 1667 року Польща зобов'язувалася толерантно ставитися до православних, але цього не виконувала і продовжувала окатоличення, особливо серед вищих верств українців. Зі знесенням козацтва і його винищенням поступово занепадали і церковні братства [19].

Перехід під верховенство московської патріархії ситуацію дещо змінив. Стаття 9-та «Вічного миру» 1686 року вимагала негайного припинення утисків і переслідувань православ'я. Це дало можливість Москві, а потім і Петербургу, під претекстом необхідності захисту дисидентів постійно втручатися у справи слабнучої Польщі (1734, 1750 та 1768 роках). Однак дбала царська влада, насамперед, про посилення власних державних позицій, а не про допомогу православним, про що красномовно свідчать події «Коліївщини» у 1768 році.

Руйнівний удар по українській православній церкві нанесли Катерина II і Павло I. У 1764 році була проведена секуляризація – у церкви відібрано землі, школи, друкарні, закрито десятки монастирів. З 1799 року, коли помер останній митрополит – українець Єрофей Малицький (1796-1799), українську церкву (аж до 1921 р.) очолювали виключно росіяни. Приєднання Правобережної України до Росії у 1793 році добре прислужилося православ'ю, але, насамперед, московському патріархатові, який залучив під свою руку сотні тисяч українських прочан. Зусиллями самовідданого місіонера єпископа Віктора Садковського велика кількість українців повернулася з унії до православ'я. На Київщині та Брацлавщині православними стали 193 уніатські храми. Було засновано десятки початкових церковноприходських шкіл та семінарія у Слуцьку.

Але навчання велося російською мовою. Після третього поділу Польщі у 1795 році на Правобережжі до православ'я перейшло 2300 уніатських церков. З 5000 уніатських парафій залишилося всього 200. Усі маєтності і власність уніатів передавалися православним. В Російській імперії залишився один уніатський єпископ полоцький Іраклій Лісовський. Уніатський митрополит Теодосій Ростоцький дістав імперську пенсію і наказ жити у Петербурзі. Однак всі ці зміни не покращили життя і стан православних селян Правобережжя, що залишалися у власності польських поміщиків-католиків та під владою корумпованого російського чиновництва [20].

Стан уніатської церкви в Україні з часів її виникнення у 1596 році не був квітучим. Польський уряд і католицька церква не визнавали її ніколи за рівну і лише терпіли як неминуче зло. Православні прочани ненавиділи уніатів, а католики – нехтували. Постійні конфлікти, взаємні образи і сварки часто переходили у криваві бійки. На початку XVII століття було вбито біля 100 уніатських священників, поранені були митрополити Михайло Рогоза (1596-1600) і Іпатій Потій (1600-1613) – видатний полеміст і просвітитель, який був засновником школи у Бресті і академії у Вільно. У 1609 році член віленського магістрату Іван Тупека кинувся на Потія з мечем і відрубав йому два пальці правої руки, якою той захищав голову. Резиденцією митрополита І. Потія було Вільно, бо козаки не пускали його до Києва.

Помітний слід залишив уніатський митрополит Йосиф Велямин Рутський (1613-1632), росіянин за походженням (його батько втік від репресій царя Івана Грозного і оселився у білоруському містечку Рута). Йосиф отримав блискучу європейську освіту (Вільно, Острог, Вюрцбург, Рим), став відомим теологом, мав сильну волю і гнучкість характеру. Йому вдалося заручитися підтримкою Ватикану, який розумів, що католицизм в Україні не приживеться, то ж треба задовольнятися компромісом. Значну активність у боротьбі за унію виявив однодумець і помічник Рутського полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич. Йому вдалося поширити вплив унії у Білорусії та на Волині, де неофітами стали знатні роди Соколинських, Тишкевичів, Тризнів, Мешків та ін. У 1620 році Кунцевич поїхав до Вітебська гасити бунти проти унії, але обурені православні його зарубали. За це король Сигізмунд III 93 міщан скарав на смерть і відібрав у міста магдебурзьке право. Ця мученицька смерть викликала співчуття поляків і значно посилила приплив віруючих. Серед українців до унії перейшли видатні діячі православ'я Касіян Сакович, Кирил Ставровецький та Мелетій Смотрицький. Цим кроком славетний просвітитель намагався досягти злагоди між уніатами і православними, «поєднати Русь з Руссю». У 1624 році Смотрицький здійснив подорож на схід України і зовсім розчарувався у святості православної церкви, що і виклав у творі «Апології», аргументовано доводячи переваги істинних догматів католицтва. Це віровідступництво викликало бурхливу реакцію Петра Могили та митрополита Іова Борецького. 13 серпня 1628 року Київський церковний собор різко і образливо засудив Мелетія Смотрицького і його спроби примирення обох конфесій виявилися марними. Непримиренними були і рішення церковних соборів у Києві і Львові у 1629 році. Шляхи двох українських церков розійшлися як здавалося, назавжди.

Під час революції середини XVII століття католицька церква і, зокрема, уніатська зазнали відчутних ударів. Зборівський трактат 1649 року взагалі забороняв унію. Білоцерківська угода 1651 року, правда, повертала її легітимність, але велика частина її впливу і прав вже була втрачена. Після смерті уніатського митрополита Антона Селяви (1642-1655) до 1666 року митрополита взагалі не обирали. Новим митрополитом став Гаврііл Коленда (1666-1674), який потроху почав відроджувати силу унії. У цій діяльності він спирався на міцну підтримку короля Речі Посполитої українця Михайла Корибута-Вишневецького (1669-1674), сина Яреми Вишневецького. Сприяв відродженню уніатської церкви і король Ян III Собеський (1674-1693), який у 1676 році підтвердив усі привілеї, що вона мала з кінця XVI століття. Так, в Луцькій єпархії з

1686 до 1695 року уніатам було передано 300 храмів. Знову відкривалися школи, зростало друкарство, чому особливо сприяла діяльність митрополита Кипріяна II Жоховського (1674-1693) і холмського єпископа Якова Суша. Значно підняв авторитет уніатської церкви перехід до неї у 1677 році православного єпископа Йосипа Шумлянського. Цей дуже енергійний і вольовий клірик перетягнув в уніатство багато православних. У 1691-1702 роках до унії приєдналися Перемиська, Львівська і Луцька єпархії. А з 1721 року уніатською стала головна святиня Волині – Почаївська Лавра [21]. Піднесення уніатської церкви тривало до 60-х років XVIII століття, коли продовжувалося зростання кількості прочан, відкривалися храми і монастирі (наприклад, у 1765 році – Уманський), школи, семінарії у Володимирі-Волинському і Вільно, друкарні тощо. Однак національно-визвольне повстання 1768 року («Коліїщина») обернулося для уніатів страшною трагедією. У ході повстання загинули тисячі уніатів, вирізано 300 священників, усі ченці Уманського монастиря і навіть зарізано 400 учнів уманського василіанського колегіуму, а після їх покидано до криниць [22]. Репресії поляків були не менш жорстокими: 846 повстанців страчено, тисячі покарано. Дмитро Дорошенко писав: «Таким кривавим епілогом закінчилась національно-соціальна та релігійна боротьба в Польщі, не розв'язавши жодної з проблем, що її породили, та прискоривши падіння і самої Польщі» [23].

Російський імператор Павло I (1796-1801), який симпатизував католикам і навіть став у 1798 році великим магістром чернечого ордену святого Іоана Єрусалимського, знов надихнув життя в уніатську церкву. Було засновано дві уніатські єпархії: Брестську та Луцьку, повернено частину майна і храмів; з Сибіру повернулися заслані уніати, митрополит Теодосій Ростоцький знов очолив церкву. Цар Олександр I (1801-1825) продовжив дії батька. За нього уніатська церква розквітла як ніколи. Було призначено митрополита Йоасафа Булгака (1817-1838), людину талановиту і енергійну, шановану Ватиканом. Плідно діяли 4 єпископії: Віленська, Полоцька, Брестська та Луцька, 3 семінарії, 1476 храмів, 1985 священників, 47 монастирів, з них 10 жіночих та майже півтора мільйони віруючих [24].

Однак за Миколи I (1825-1855) уніатська церква в Російській імперії була майже знищена. Претекстом стало придушення польського повстання 1830-1831 років на Правобережжі і Волині, коли уніати були затавровані як зрадники. Цар взяв твердий курс на суцільну русифікацію, визначивши поняття «русский» як ідентичне поняттю «православний». У 1831 році православної церкві була передана Почаївська Лавра, закриті усі уніатські монастирі і школи. А у 1839 році було проголошено блюзнірський акт «злуки» уніатів з православними, яким ліквідовано унію у межах Російської імперії. Частина уніатів перейшла у католицизм, а частина стала «упорствуючими», тобто віруючими без церкви, які трималися аж до 1905 року, коли, згідно царського «Маніфесту 17 жовтня» була проголошена свобода віросповідання.

Отже, історія української церкви є частиною трагічної історії українського народу, якому не вистачило сил та доброї вдачі вибороти незалежність і державну самостійність у XVII – XVIII століттях. Однак цей негативний досвід та історична пам'ять стали надихаючим і родючим підґрунтям для національно-визвольної боротьби наступних поколінь.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены причины и последствия кардинальных изменений в положении украинской православной церкви, ставшей частью московской патриархии; драматическая и противоречивая история униатской церкви; достижения и утраты духовной культуры украинского народа.

Ключевые слова: церковь, конфессия, автокефалия, митрополит, патриархат, православие, униатство.

SUMMARY

In the article are being considered reasons and consequences of the crucial changes in the Ukrainian Orthodox Church that became a part of the Moscow patriarchate, dramatic and controversial history of the Uniat Church, achievements and losses of the spiritual culture of the Ukrainian folk.

Keywords: Church, confession, autocephalia, metropolitan, patriarchate, Orthodox, uniatism.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі: в XI т., 12 кн. – ТТ. VII-X. – Кн.: 1993-1998.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1991; Полонська Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – К., 1999.
3. Огієнко І. Українська церква. – У 2-х т. – К., 1993.
4. Чубатий М. Українська католицька церква. – Львів, 1993; Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII – XVIII ст. – Мюнхен, 1966; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 2-х т. – Нью-Йорк, 1956; Величко С. Літопис: у 2-х т. – К., 1991; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990; Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
5. Никольский Н.М. История Русской церкви. – М., 1985; Русское православие. Вехи истории. – М., 1989.
6. Плохий С. Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989; Ульяновський В., Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн.. – К., 1994.
7. Никольский Н. История Русской церкви. – М., 1985. – С. 114.
8. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII – XVIII ст. – Мюнхен, 1966. – С. 48.
9. Грушевський М.С. Вказ. праця. – Т. VIII. – С. 272.
10. Власовський І. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 58.
11. Огієнко І. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 150.
12. Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 125.
13. Величко С. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 197.
14. Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 98.
15. Там само. – С. 99.
16. Яковенко Н. Вказ. праця. – С. 245.
17. Огієнко І. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 202.
18. Цимбалістий П. Вказ. праця. – С. 197.
19. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохий С. Вказ. праця. – Кн. 2. – С. 190.
20. Русское православие. Вехи истории. – М., 1989. – С. 239.
21. Чубатий М. Вказ. праця. – С. 17.
22. Яковенко Н. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 275.
23. Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 272.
24. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 302.

Надійшла до редакції 12.10.2013 р.